

PIOTR SAŁUSTOWICZ
Warszawa
ORCID: 0000-0002-6916-8392

WYKLUCZENIE OSÓB STARSZYCH NA PRZYKŁADZIE RYNKU PRACY I KULTURY

WSTĘP

W badaniach wykluczenia społecznego i w polityce społecznej osoby starsze są postrzegane jako grupa szczególnego ryzyka¹. Społeczne wykluczenie osób starszych oznacza

„złożony proces, który wiąże się z brakiem lub odmową dostępu do zasobów, praw, towarów i usług w miarę upływu czasu oraz niemożnością uczestniczenia w normalnych związkach i działaniach, dostępnych dla większości ludzi w różnych i wielorakich dziedzinach życia społecznego. Ma to wpływ zarówno na jakość życia osób starszych, jak i na równość i spójność starzejącego się społeczeństwa jako całości”².

Zapewnienie dobrostanu osób starszych, jak i budowanie społeczeństwa na zasadach równości i sprawiedliwości społecznej wymaga przeprowadzenia analiz mechanizmów wykluczenia/integracji społecznej osób starszych, jakie można obserwować w społeczeństwie.

Punktem wyjścia dla planowanej analizy jest zwrócenie uwagi na zasadnicze zmiany demograficzne oraz związane z nimi modyfikacje podejścia do procesu starzenia się jako ramy dla lepszego zrozumienia kwestii wykluczenia społecznego osób starszych. W przypadku danych demograficznych za granicę starości przyjmuje się z reguły wiek 65 plus, ale należy odnotować, że np. wiek emerytalny jest różnie

¹ European Union, *The European Platform against Poverty and Social Exclusion: A European framework for social and territorial cohesion*, 2011, s. 8; A. Sacker i inni, *Health and social exclusion in older age: evidence from Understanding Society, the UK household longitudinal study* “Epidemiol Community Health” 2017, 71, s. 681; G. Jehoel-Gijsbers, C. Vrooman, *Social Exclusions of the Elderly a Comparative Study of EU Member States*, the ENEPRI 2008, s. 1, <http://www.enepri.org> (data wejścia na stronę 03.07.2019).

² K. Walsh, T. Scharf, N. Keating, *Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework*, “Eur J Ageing”, 14, 2017, s. 81–98, za: V. Burholt i inni (2019): *A critical review and development of a conceptual model of exclusion from social relations for older people*, “European Journal of Ageing”, 2019, s. 3. <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10433-019-00506-0> (data wejścia 10.05.2019).

definiowany w różnych krajach, w odniesieniu do płci czy pewnych zawodów, jak również fakt, że w niektórych badaniach dotyczących osób starszych wyróżnia się kohorty wiekowe 45 plus³ czy 55-59 lat, 60-64 lat i 65 plus.

Problem wykluczenia społecznego jest wielowymiarowy, co jest przedmiotem drugiej części artykułu. Przedstawione tam zostały różne definicje i formy wykluczenia społecznego, jakie mogą dotknąć osoby starsze. Z nich w części trzeciej rozwinięta została problematyka rynku pracy, który najsilniej społecznie integruje członków społeczeństwa, a jednocześnie można go rozumieć jako instytucjonalny mechanizm wykluczenia osób starszych z centrum życia społecznego. Przedstawione dane dotyczące uczestnictwa osób starszych na rynku pracy stanowią punkt wyjścia dla postawienia sobie dalszych pytań o: 1) rozwiązania umożliwiające pozostanie osobom starszym dłużej na rynku pracy i 2) alternatywne mechanizmy integracji społecznej osób starszych, które definitywnie znajdują się już poza rynkiem pracy. Wśród wielu obszarów mogących integrować społecznie osoby starsze można wymienić rekreację, sport, turystykę, kulturę czy aktywność społeczną. O wyborze kultury zdecydowało m.in. rosnące znaczenie udziału osób starszych w kulturze jako przeciwdziałające wykluczeniu społecznemu. Jednocześnie istnieje wiele poważnych barier utrudniających osobom starszym dostęp do kultury. Na podstawie wyników badań uczestnictwa osób starszych w kulturze można będzie dokonać wstępnej oceny jej ekskluzywności czy inkluzywności.

ZMIANY DEMOGRAFICZNE I WYNIKAJĄCE Z NICH SPOJRZENIE NA STAROŚĆ

Według danych opublikowanych w raporcie Komisji Europejskiej *The 2018 Ageing Report Economic & Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016-2070)*, w latach od 2016 do 2070 nastąpi: a) niewielki spadek odsetka osób młodych (0-14 lat) z 16% do 15%, b) wyraźny wzrost odsetka osób w wieku 65 plus z 19% do 29%, c) w przypadku osób w wieku 80 plus przewiduje się wzrost z 5% do 13%⁴. Innym ważnym wskaźnikiem jest średnia długość życia. W okresie od 1960 do 2015 r. średnia życia mężczyzn wzrosła o 9,9 lat i wyniosła 76,8 lat, a dla kobiet wzrosła o 10,3 lat i wyniosła 82,6 lat⁵. Z *Prognozy Ludności na lata 2014-2050*, opublikowanej przez GUS, wynika, że w Polsce, podobnie jak w Unii Europejskiej, wystąpi zmniejszenie liczby dzieci i osób dorosłych, natomiast zwiększy się liczba osób starszych (60 plus) do 13,7 miliona, co będzie stanowiło ponad 40% ogółu ludności⁶. W rezultacie, udział osób starszych na obszarach wiejskich wyniesie 38%, natomiast w miastach

³ E. Kryńska (red.), *Elastyczne formy zatrudnienia i organizacji pracy, a aktywność osób starszych*, IPSS, Warszawa 2013.

⁴ European Commission, *The 2018 Ageing Report Economic & Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016-2070)*, Luxembourg 2018, s. 23.

⁵ *Ibidem*, op. cit., s. 17.

⁶ GUS, *Informacja o sytuacji osób starszych na podstawie badań Głównego Urzędu Statystycznego*, Warszawa 2018, s. 6.

przekroczy 40%⁷. Wg cytowanej prognozy Komisji Europejskiej, w 2070 r. Polska będzie w grupie państw członkowskich o najwyższych odsetkach osób w wieku 65 plus (33,3) oraz w wieku 80 plus (16,2%)⁸. Prognozowane zmiany struktury wieku ludności niosą istotne konsekwencje w wielu obszarach życia społecznego, jak: rynek pracy, edukacja i kultura, zdrowie i opieka, rekreacja, polityka w tym polityka socjalna, relacje międzypokoleniowe. Prognozowany wzrost liczbowy implikuje poświęcenie większej uwagi problemom, przed jakimi stanie powiększająca się populacja seniorów oraz potrzebę przeformułowania dotychczasowych społecznych konstrukcji starości. Starość i starzenie się są zjawiskami wielowymiarowymi. W postrzeganiu starości i starzenia się nakładają się perspektywy biomedyczne, społeczne, kulturowe, ekonomiczne czy polityczne. Jednocześnie zmiany dokonujące się w tych sferach mają wpływ zarówno na tych, których społeczeństwo zalicza do ludzi starych, jak i na samo społeczeństwo.

Jest to widoczne już na poziomie definiowania granicy, od której w społecznym odbiorze rozpoczyna się starość. Wg badań opublikowanych w *Special Eurobarometer 378*, średnia wieku w 27 krajach UE przyjmowana jako początek starości wynosi 63,9 lat, przy czym w 15 krajach członkowskich UE wiek, od którego wchodzi się w okres starości wynosi 64,5 lat, a w przypadku nowych członków 61,4 lata⁹. Istnieją też poważne różnice pomiędzy poszczególnymi krajami, na przykład w Holandii w społecznej percepcji wiek ten wynosi 70,4 lat, w Słowacji 57,7 lat, natomiast w Polsce granicą pomiędzy dorosłością a starością jest 62,8 lat¹⁰. To jak sami określamy swój status wiekowy również ulega zmianie. Pytane o to osoby 55 plus w 51% widziało siebie w „średnim wieku”, a 42% jako osoby starsze¹¹. Osoby 55 plus, które postrzegały siebie jako należące do kategorii osób w średnim wieku, były bardziej zadowolone z życia niż osoby określające się jako starsze¹².

Nie ulega wątpliwości, że wiek wyznaczający starość w społecznej ocenie stopniowo przesuwana się w górę. Badania CBOS z lat 1999 i 2007 pokazały, że w Polsce nastąpiło przesunięcie granicy wieku starości o 10 miesięcy na przestrzeni 9 lat; w 1998 r. Polacy przyjmowali za granicę starości 60,83 lat, natomiast w 2007 r. granicą tą było 61,63 lat¹³. W tej sytuacji trudno nie zgodzić się z E. Grzelak-Kostulską, że przyjęcie sztywniej granicy wieku dla określenia osób starszych jest obciążone pewnym błędem¹⁴.

⁷ *Ibidem*, s. 7.

⁸ Idem, *The 2018 Ageing Report Economic & Budgetary Projections for the 28 EU Member States (2016-2070)*, Luxembourg 2018, s. 23.

⁹ Special Eurobarometer 378, *Active ageing*, Conducted by TNS Opinion & Social at the request of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. 2012, s. 10. http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm (data wejścia na stronę 03.07.2019).

¹⁰ *Ibidem*, s. 11.

¹¹ *Ibidem*, s. 18.

¹² *Ibidem*, s. 18.

¹³ K. Pankowski, *Polacy o swojej starości. Raport z badań styczeń 1999*, www.cbos.pl; B. Wciórka, *Między młodością a starością. Raport z badań luty 2007*, www.cbos.pl; za E. Grzelak-Kostulską, *Seniorzy w Polsce w świetle procesów modernizacyjnych*, Toruń 2016, s. 47.

¹⁴ E. Grzelak-Kostulska, *Seniorzy w Polsce...*, s. 51.

Rosnąca populacja ludzi starszych oraz przesuwanie się w społecznym przereganiu granicy wiekowej starości stawia pod znakiem zapytania kojarzenie jej z procesem stopniowego wyłączenia się z wielu aktywności życiowych. Takie rozumienie starości reprezentowali Cumming i Henry, którzy sformułowali tzw. teorię wyłączenia się (*disengagement theory*). Wobec zjawiska przesuwania się granicy starości, bardziej adekwatna wydaje się koncepcja aktywnej starości, która w ujęciu Havighursta i Albrechta, dostrzegała w fazie ludzkiego życia osób starszych kontynuację pełnionych dotychczas ról lub możliwość ich zamiany na nowe¹⁵. Ta substytucja dotychczasowych ról poprzez nowe – wg tej koncepcji – jest istotna dla uzyskania większej satysfakcji z życia¹⁶. Wg Walkery i Maltby, aktywna starość powinna mieć szeroki zakres działań i to na różnych poziomach. Jest ona kompleksową strategią maksymalizacji uczestnictwa i dobrego samopoczucia w miarę starzenia się. „Powinna działać jednocześnie na poziomie indywidualnym (styl życia), organizacyjnym (zarządzanie) i społecznym (polityka) oraz na wszystkich etapach życia”¹⁷. Dla Zaidi i Stanton kwestia aktywnej starości dotyczy głównie polityki i różnych programów, których celem ma być stworzenie takiego środowiska czy warunków umożliwiających

„starzenie się w dobrym zdrowiu i dającego możliwość lepszej realizacji roli pełnoprawnego członka społeczeństwa, czującego się spełnionym w swojej pracy i w zaangażowaniu społecznym, czującego się bardziej niezależnym w swoim codziennym życiu i więcej zaangażowanym jako obywatel. Strategie na rzecz aktywnego starzenia się dotyczą zmiany postaw i wypracowania bardziej pozytywnego podejścia do rozwiązywania problemów związanych ze starzeniem się społeczeństwa”¹⁸.

Zaidi i Stanton są autorami tzw. Indeksu Aktywnej Starości (*the Active Ageing Index*), na który składają się cztery elementy: zatrudnienie, udział w życiu społecznym, samodzielne życie i zdolność do aktywności osób starszych¹⁹.

Koncepcja aktywnej starości rodzi natychmiast pytania o przeszkody, na które może natrafiać realizacja postawionych w niej celów. Mogą to być przeszkody na poziomie indywidualnym, czy na *mezzo*-poziomie: zbiorowości lokalnych, instytucji/organizacji czy też makrosocjalne uwarunkowania typu: struktura społeczna, nierówności społeczne, władza czy dominujące wzory kulturowe. Należy też pamiętać,

¹⁵ J. L. Powell, *Aging, Culture and Society: A Sociological Approach*, 2013, s. 6; E. Grzelak-Kostulska, *Seniorzy w Polsce...*, s. 53.

¹⁶ Idem, *Aging, Culture and Society: A Sociological Approach*, 2013, s. 7.

¹⁷ A. Walker, T. Maltby, *Active ageing: A strategic policy solution to demographic ageing in the European Union*, „International Journal of Social Welfare” Vol. 21, No. 1, 2012, s. 7, za: E. Soja, *Supporting Active Ageing: Challenges and Opportunities for Information and Communication Technology Supporting Active Ageing: Challenges*, „Zarządzanie i Finanse Journal of Management and Finance” Vol. 15, No. 1/2017, s. 113.

¹⁸ A. Zaidi, D. Stanton, *Active Ageing Index 2014, Analytical Report*, UNECE/ European Commission 2015, s. 4.

¹⁹ *Ibidem*, *op. cit.*, s. 5.

że posługiwanie się w dyskursie na temat starości i starzenia się koncepcją „wyłączenia” może być dogodne dla legitymizacji społecznych procesów wykluczenia. Dobrze to zauważył Powell:

„W celu legitymizacji jej makrogeneralizacji, teoria wyłączenia szczyliła się obiektywną i bezwartościową dyscypliną badań, powołując się na badania ankietowe i kwestionariuszowe metody badań gerontologicznych. W pewnym sensie argumentowanie za wycofaniem się z ról zawodowych pod przykrywką obiektywizmu, w oparciu o metodę naukową, daje rządowi bardzo mocny argument za legitymizacją definicji tego, kto może pracować, a kto nie może, w oparciu o wiek”²⁰.

Koncepcja „aktywnej starości” może natomiast rodzić niebezpieczeństwo obarczania osób starszych winą (*blaming victims*) za ich rzekomą pasywność w życiu. Dlatego ważne wydaje się także spojrzenie na sytuację ludzi starszych z perspektywy możliwych ryzyk wykluczenia.

RODZAJE WYKLUCZENIA OSÓB STARSZYCH

Pojęcie „wykluczenia społecznego” weszło na dobre do oficjalnego słownictwa UE z momentem przyjęcia w 1989 r. przez Komisję i ministrów do spraw socjalnych rezolucji w sprawie walki z wykluczeniem społecznym, wydanej z okazji startu trzeciego programu walki z ubóstwem. Precyzyjne zdefiniowanie terminu „wykluczenia społecznego”, mimo jego politycznej aprobaty, natrafiło jednak na wiele poważnych trudności²¹ ze względu na to, że jest to termin wieloznaczny, ambiwalentny, wielowymiarowy oraz pojemny i wobec tego może być definiowany w różny sposób²².

Komisja Europejska przyjęła w 2004 r., że wykluczenie społeczne jest wielowymiarowym procesem, który spycha ludzi na margines społeczeństwa i uniemożliwia pełne uczestnictwo w życiu ekonomicznym, społecznym, politycznym i kulturalnym w wyniku ubóstwa (*by virtue of their poverty*). Rozwinięcie koncepcji wykluczenia społecznego zawiera definicja opublikowana przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, która wyróżnia następujące jej elementy:

„– przejawia się brakiem lub niewystarczającym poziomem uczestnictwa w głównym nurcie społeczeństwa i dostępu do najważniejszych systemów społecznych (rynek pracy, edukacja, opieka medyczna, zabezpieczenie społeczne);

– może przejawiać się skutkować zerwaniem więzi rodzinnych, społecznych;

– utratą poczucia sensu i tożsamości;

– niesie ze sobą zagrożenie związane z powielaniem modelu i 'dziedziczeniem' pewnych cech warunkujących pokoleniowy charakter wykluczenia”²³.

²⁰ Idem, *Aging, Culture and Society : A Sociological Approach*, 2013, s. 6.

²¹ H. Silver, *Reconceptualizing social disadvantage: Three paradigms of social exclusion*, w: G. Rogers, Ch. Gore, J.B. Figueiredo, (red.) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva 1995, s. 59.

²² P. Sałustowicz, *Dyskurs o wykluczeniu społecznym – uniijny i narodowy kontekst*, w: Z. Galor, B. Goryńska-Bittner (red.), *Nieobecność społeczna w poszukiwaniu sensów i znaczeń*. Poznań, 2012.

²³ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *Wykluczenie i integracja społeczna w Polsce, Ujęcie Wskaźnikowe*, Warszawa, 2006, s. 14.

Cytowana we wstępie Walsh (i in.) definicja społecznego wykluczenia osób starszych²⁴ wskazuje na to, że w centrum dyskursu nad tym zjawiskiem znajduje się kwestia „dostępu”, jak i „uczestniczenia/udziału”, co wiąże się z problemem konkretnych ograniczeń po stronie wykluczonych i co rodzi jednocześnie pytania z zakresu egalitaryzmu czy nierówności społecznych i sprawiedliwości społecznej jako celów polityki społecznej²⁵. Ograniczenia dotyczące wykluczonych mogą dotyczyć ich udziału w materialnym standardzie życia danego społeczeństwa, w życiu politycznym, w instytucjach społecznych, jak i w możliwości realizowania społecznie definiowanych celów życiowych²⁶. W tym kontekście problem uczestnictwa/udziału może być dyskutowany w szczególności w odniesieniu do: 1) uczestnictwa w rynku pracy; 2) uczestnictwa politycznego i kulturalnego; 3) jakości miejsca zamieszkania; 4) ogólnego zadowolenia z życia²⁷. W przypadku grupy wiekowej 65+, czyli osób znajdujących się w wieku emerytalnym, można wskazać dalsze obszary, na których z dużym prawdopodobieństwem może dojść do wykluczenia: 1) system pomocy społecznej; 2) system opieki medycznej; 3) konsumpcja; 4) relacje społeczne (izolacja). Do tego można dodać: 5) wykluczenie w sferze usług finansowych (wykluczenie finansowe), 6) wykluczenie cyfrowe; 7) wykluczenie energetyczne i 8) wykluczenie transportowe²⁸.

Osoby starsze mogą doświadczać wielu wykluczeń naraz, mogących się wzajemnie wzmacniać i w efekcie prowadzić do izolacji i marginalizacji. W moich dalszych rozważaniach ograniczę się do przedstawienia wykluczenia z rynku pracy oraz w obszarze kultury. Oczywiście wybór tylko tych dwóch obszarów życia społecznego nie oznacza, że mniej ważne są takie formy aktywności jak np. aktywność społeczna w formie obywatelskiego zaangażowania czy aktywność o charakterze altruistycznym – pomocy osobom potrzebującym opieki czy pielęgnacji, której często udzielają osoby starsze. Wybór rynku pracy jest dość oczywisty, gdyż jest to centralny mechanizm integracji społecznej i wykluczenie z niego pociąga za sobą wiele istotnych zmian w życiu zarówno jednostek, grup społecznych, jak i całego

²⁴ K. Walsh, T. Scharf, N. Keating, *Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework*, „Eur J Ageing”, 14, 2017, s. 81-98, za: V. Burholt i inni (2019): *A critical review and development of a conceptual model of exclusion from social relations for older people*, „European Journal of Ageing”, 2019, s. 3. <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs10433-019-00506-0> (data wejścia 10.05.2019).

²⁵ M. Kronauer, *Exklusion, Die Gefährdung des Sozialen im hoch entwickelten Kapitalismus*, Frankfurt am Main, 2002; K. Sanders, *Armut und soziale Gerechtigkeit – Gedanken zum Umbau des Sozialstaates*, w: K. Sanders, H-U.Weth (red.), *Armut und Teilhabe*, Wiesbaden, 2008; O. Groh-Samberg, *Armut, soziale Ausgrenzung und Klassenstruktur*, Wiesbaden, 2009.

²⁶ Idem, *Exklusion, Die Gefährdung des Sozialen...*, s. 175 i nastp.

²⁷ Idem, *Armut, soziale Ausgrenzung und Klassenstruktur*, Wiesbaden, 2009, s. 21.

²⁸ R. Szarfenberg, *Nowy priorytet EFS – promowanie włączenia / integracji społecznej i zwalczania ubóstwa*, Ekspertyza zamówiona przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 2012, s. 53; B. Szopa, A. Szopa, *Wykluczenie finansowe a wykluczenie społeczne*, „Zeszyty Naukowe”, Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, nr 11, 2011, s. 13-27

społeczeństwa. Przy wyborze kultury wzięto m.in. pod uwagę znaczenie, jakie ma w niej udział dla osób starszych, m.in. dla przeciwdziałaniu ich wykluczeniu społecznemu²⁹.

RYNEK PRACY JAKO INSTYTUCJONALNE WYKLUCZENIE OSÓB STARSZYCH Z CENTRUM ŻYCIA SPOŁECZNEGO

Jeśli chodzi o wykluczenie z rynku pracy, to jednym z powodów jest przejście na emeryturę, co należy traktować jako punkt zwrotny w trajektorii życia zawodowego, jako „akt uwolnienia się” z przymusu pracy i otwarcia się możliwości korzystania z tak uzyskanej „wolności”. Innym ważnym czynnikiem jest polityka kadrowa wielu pracodawców, którą charakteryzuje mniejsza otwartość na zatrudnianie starszych pracowników³⁰.

Dla wielu seniorów odejście z aktywnego życia zawodowego wiąże się jednakże z obawą utraty sensu życia. Wynika ona z silnego utożsamiania wszelkiej aktywności z pracą zarobkową, a przesunięcie ciężaru aktywności poza sferę świata pracy natrafia często na duże bariery, wynikające z *habitusu* pracownika (Bourdieu), czy – za Foucaultem – ze stosowanych przez władzę praktyk dyscyplinujących i samodyscyplinujących w kapitalizmie.

Jednocześnie wzrost oczekiwanej długości aktywnego życia dla osób w wieku 55 lat i więcej oraz związana z tym możliwość pozostania zawodowo aktywnym po osiągnięciu wieku emerytalnego, stawia w nowym świetle kwestie dłuższego korzystania przez osoby starsze z różnych dóbr oraz szerokiej partycypacji w wielu obszarach, włącznie z rynkiem pracy. To jest też koronnym argumentem dla prób przedłużania wieku emerytalnego ze strony polityki, które jednakże natrafiają na silny społeczny opór ze względu na to, że skrócenie okresu zatrudnienia było w przeszłości ciężko wywalczonym przez związki zawodowe prawem pracowniczym. W opinii wielu ekspertów i polityków społecznych możliwość kontynuowania pracy po 65. roku życia powinna być dostępna dla sporej liczby dzisiejszych emerytów.

²⁹ E. Rokicka *Lokalne instytucje kultury a wykluczenie z uczestnictwa w kulturze*, w: E. Rokicka, P. Kruczkowska (red.), *Oblicza ekskluzji, Praktyka działania instytucji kultury a przełamywanie barier dostępu*, Łódź 2013, s. 2-12. A. Ferraro i inni, *The Role of Cultural Consumption in Reducing Social Exclusion. Empirical Evidence from Italy in a Spatial Framework*, „Economia Politica” Volume 36(Issue 1) 2019, s. 139-166.

³⁰ P. Kubicki, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne osób starszych*, Ekspertyza przygotowana w ramach projektu „EAPN Polska – razem na rzecz Europy Socjalnej, Projekt „EAPN Polska – razem na rzecz Europy Socjalnej” dofinansowany ze środków Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich”, 2010, s. 11. K. Turek, *Wydłużenie okresu kariery zawodowej – polityka organizacyjna wobec wyzwań związanych z procesem starzenia się ludności*, w: J. Górniak (red.), *Polski rynek pracy – wyzwania i kierunki działań na podstawie badań Bilans Kapitału Ludzkiego 2010-2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa – Kraków, 2015, s. 66. I. Mandrzejewska-Smól, *Aktywność zawodowa osób starszych na współczesnym rynku pracy*, „Problemy Profesjologii”, nr. 2. 2014, s. 175-187.

Odpowiedź na pytanie na ile rynek pracy działa wykluczająco w odniesieniu do osób starszych, z jednej strony rozstrzyga, jakie konkretnie kategorie wiekowe należy wziąć pod uwagę oraz jakie wskaźniki pozwalają mniej czy bardziej dokładnie zmierzyć rozmiar wykluczenia. Co do pierwszej kwestii, to należy powiedzieć, że w różnych dokumentach i badaniach stosuje się bardzo zróżnicowane granice wiekowe, bardzo często jest to granica 55 plus, ale mamy przypadki, stosowania granicy 45 plus. Stopień wykluczenia z rynku pracy wymaga też uwzględnienia – jeżeli ma być mierzony przy pomocy odsetka zatrudnienia – że istnieje wiele różnych form zatrudnienia, a także praca w tzw. szarej strefie. Dlatego też dostępne dane statystyczne dostarczają jedynie ogólnego obrazu. Dla określenia zakresu wykluczenia z rynku pracy osób starszych potrzebne jest uwzględnienie ich wewnętrznego zróżnicowania (np. płeć, wiek, wykształcenie, zawód), jak też odniesienie do analogicznych danych dotyczących młodszych kategorii wiekowych albo do danych międzynarodowych.

Zaprezentowane wybrane dane dotyczące uczestnictwa osób starszych na rynku pracy, pozwalają jedynie na zasygnalizowanie problemu wykluczenia osób starszych oraz wynikających z tego konsekwencji w sferze rynku pracy, jak i dla szukania alternatywnych mechanizmów integracji społecznej.

W badaniach uczestnictwa osób starszych na rynku pracy na uwagę zasługuje Indeks Aktywnej Starości, który jako wskaźnika używa odsetka zatrudnionych w następujących kohortach wiekowych: 55-59, 60-64, 65-69, 70-74³¹. W opinii autorów Indeksu, obszar zatrudnienia został na równi z obszarem nieodpłatnej pracy opatrzony tą samą wysoką wagą 35 ze stu³². Syntetyczny średni wskaźnik dla zatrudnienia wszystkich grup wiekowych w UE (28 krajów) wyniósł w 2014 r. 27,8 punktów, przy czym najwyższą wartość tego wskaźnika odnotowano w Szwecji (43,4 punktów), najniższą w Słowenii (19,1%), w Polsce jego wartość wynosiła 22,4 punkty³³. Trzeba jednakże zdawać sobie sprawę z tego, że wartość tego wskaźnika w przypadku poszczególnych krajów zależy od wielu specyficznych dla danego kraju czynników. Wg autorów Indeksu Aktywnej Starości niska wartość wskaźnika zatrudnienia prowadzi w przypadku czterech krajów (Grecja, Węgry, Słowacja, Polska) do następującej konkluzji:

„Ponieważ aktywne starzenie się dotyczy również stabilności finansowej w obliczu rosnących kosztów związanych ze starzeniem się społeczeństwa, głównym priorytetem, zwłaszcza dla tych czterech krajów, jest zestaw inicjatyw politycznych, które zachęcają i wspierają zatrudnienie zarówno wśród osób w starszym wieku produkcyjnym, jak i osób powyżej wieku emerytalnego”³⁴.

W Uchwale nr 161 Rady Ministrów z dnia 26 października 2018 r. dotyczącej Polityki społecznej wobec osób starszych 2030: „Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność” zwraca się również uwagę na dość niską aktywność zawodową osób

³¹ Idem, *Active Ageing Index 2014, Analytical Report*, UNECE/ European Commission 2015, s. 13.

³² Jw., s. 17.

³³ Jw., s. 21.

³⁴ Jw., s. 22.

w wieku 60 lat i więcej, przy tym podano jedynie, że odsetek tej grupy wiekowej w aktywnej zawodowo populacji wieku 15 lat i więcej wynosi 6,1%. W samej grupie osób w wieku 60 i więcej przeważali mężczyźni 65,8% (w liczbach absolutnych 695 tys.)³⁵. Przyczyną tego stanu rzeczy jest przede wszystkim emerytura, następnie choroba lub niepełnosprawność³⁶. W przypadku Polski zarówno działania polityki (utrzymanie wieku emerytalnego na poziomie 60 lat kobiety i 65 lat mężczyźni), jak i struktura preferowanego przez rynek pracy zatrudnienia powoduje, że można go traktować jako rodzaj instytucjonalnego wykluczenia osób starszych. Wyraźnie jest to widoczne, gdy bada się, na ile polski rynek pracy jest inkluzyjny w stosunku do przyjętych w Indeksie Aktywnej Starości grup wiekowych od 55 plus do 74 lat.

Dane zamieszczone w raporcie *OECD pt. Starzenie się i Polityka Zatrudnienia, Polska 2015* dotyczą 2013 r. i mogą być traktowane jako punkt wyjścia, pozwalający ewentualnie na odnotowanie zmian od tego czasu. Ogólny wskaźnik zatrudnienia dla osób w wieku 55-64 lat wynosił w 2013 r. 40,6% i był jednym z najniższych wśród krajów *OECD*, dla których średnia wynosiła 54,9%, a dla UE 49,5%³⁷. W przypadku Polski miało też miejsce bardzo widoczne zróżnicowanie w odniesieniu do płci w grupie wiekowej 55-64: pracowało 51,3% mężczyzn i 31% kobiet. W przypadku grupy wiekowej 65-69 lat, wskaźnik zatrudnienia wynosił 9,4% i był wyraźnie niższy od średniej zatrudnienia w krajach *OECD* (19,6%) i nieco niższy niż w państwach Unii – 11,2%³⁸. W przypadku kategorii wiekowej 65-69 lat, wskaźnik zatrudnienia mężczyzn wynosił 13,4% (dla porównania maksimum w *OECD* to 56,9%, a minimum 5,6%), a dla kobiet 6,4% (maksimum w *OECD* to 41,0%, a minimum 2,4%)³⁹.

Warto uzupełnić ten obraz danymi GUS dotyczącymi sytuacji osób powyżej 50. roku życia na rynku pracy w 2018 r., opublikowanych 30 kwietnia 2019 r. W 2018 r. odnotowano wskaźnik zatrudnienia w wysokości 32,8%, przy czym nastąpił nieznaczny jego spadek (0,6 p. proc.) w porównaniu z rokiem poprzednim⁴⁰. Jeśli chodzi o aktywność zawodową, istnieje wyraźna przepaść pomiędzy kobietami 50 plus (26,6% aktywnych) a mężczyznami 50 plus (42,8% aktywnych)⁴¹. Na przestrzeni trzech lat (2016-2018) odnotowano zwiększenie się liczby pracujących mężczyzn w wieku 60-64 lata⁴². Niemniej jednak w przypadku całej populacji osób 50 plus przeważają osoby bierne zawodowo. Natomiast należy zauważyć, że wysokość wskaźnika zatrudnienia zmniejsza się w przypadku coraz wyższych kohort wiekowych: wartość tego wskaźnika dla mężczyzn i kobiet w przedziale wiekowym 50-54 lata wyniosła 78,6%

³⁵ Rada Ministrów, *Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność*, Uchwała Nr. 161 z dnia 26.10.2018 dotycząca Polityki społecznej wobec osób starszych 2030, Monitor Polski, Poz. 1169, Warszawa, s. 21.

³⁶ Rada Ministrów, *op. cit.*, s. 21.

³⁷ OECD, *Starzenie się i Polityka Zatrudnienia, Polska 2015, Lepsza Praca wraz wiekiem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa, 2015, s. 34.

³⁸ OECD, *op. cit.*, s. 34.

³⁹ *Jw.*, s. 39.

⁴⁰ GUS, *Osoby powyżej 50. roku życia na rynku pracy w 2018 r.*, Informacje sygnałowe, Bydgoszcz, 2019, s. 1.

⁴¹ GUS, *op. cit.*, s. 1.

⁴² *Jw.*, s. 3.

i 75,0%, gdy w przypadku przedziału wiekowego 60–64 lata odnotowano ponad 45% zatrudnienia dla mężczyzn i powyżej 15% dla kobiet⁴³. Niekorzystnie przedstawia się zatrudnienie osób 50 plus w Polsce w porównaniu z innymi krajami. Z danych za 2017 r. wynika, że najwyższy był odsetek osób pracujących w wieku powyżej 50 lat w ogólnej liczbie ludności w Islandii (71,1%), bardzo wysokie wskaźniki odnotowano w Szwecji (44,6%) czy w Estonii (44,2%) najniższy natomiast w Grecji (25,1%)⁴⁴. Te dane rodzą uzasadnione pytanie o przyczyny, jak i o kroki, jakie należałoby podjąć w stosunku do biernej zawodowo grupy osób 50 plus?

Dane dotyczące zatrudnienia osób starszych przynosi także raport GUS (2018): *Docho- chody i warunki życia ludności Polski*. Opublikowane dane dotyczą statusu na rynku pracy kategorii wiekowych 55–64 oraz 65 lat i więcej i pokazują, że w grupie wiekowej 55–64, odsetek pracujących wyniósł 44,7% (to oznacza wzrost stopy zatrudnienia o 4% w porównaniu z 2013 r.), bezrobotnych 5,9% i biernych zawodowo 49,4%, natomiast w przypadku grupy wiekowej 65 lat i więcej odsetek pracujących wyniósł 3,6%, bezro- botnych 0,3% i biernych zawodowo 96,1%⁴⁵. W obliczu tych danych, można wyciągnąć wniosek, że w istocie dla osób przekraczających wiek 65 lat ma miejsce instytucjonalne wykluczenie z rynku pracy, determinowane głównie regulacją prawną, dotyczącą usta- wowego wieku emerytalnego (60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn).

Powyższe dane uzasadniają – z perspektywy aktywnej starości – potrzebę zaofe- rowania tej grupie wiekowej alternatywnych form aktywności na innych polach niż rynek pracy. Na ile i w jakim zakresie jest to uzasadniona konkluzja? Istnieje kilka zjawisk, które wydają się relatywizować tak radykalnie sformułowany wniosek:

- 1) wydaje się, że sami emeryci nie znikają całkowicie z rynku pracy, czego do- wodzą liczby przytoczone w Raporcie Departamentu Statystyki i Prognoz Aktuarialnych *Pracujący emeryci*. W 2018 r. zatrudnionych było ponad 747 tys. emerytów, czyli 13,1% ogółu osób pobierających to świadczenie. Co ciekawsze, przytoczona liczba zatrudnionych oznacza 30% wzrost w przecią- gu ostatnich czterech lat, jak też wyraźną zmianę w porównaniu do sytuacji z 2013 r., kiedy wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 65–69 lat w Polsce wy- nosił 9,4%⁴⁶. Można się zastanawiać nad przyczynami tej zmiany. Niewątpli- wie jednym z głównych jej źródeł jest dobra koniunktura gospodarcza, która zwiększa zapotrzebowanie gospodarki na siłę roboczą. Jednocześnie można postawić pytanie: co skłania osoby w wieku 65–69 lat do kontynuowania czy podejmowania pracy zarobkowej? Jednym z istotnych motywów jest prawdo- podobnie sytuacja materialna tej kategorii osób. Wg Raportu *OECD*, wśród niezatrudnionych osób w wieku 55–59 lat i 60–64 lat, w latach 2011 i 2012,

⁴³ Jw., s. 2.

⁴⁴ GUS, *Osoby powyżej 50. roku życia na rynku pracy w latach 2016-2017*, Informacje sygnałne, Bydgoszcz, 2018, s. 2.

⁴⁵ GUS, *Docho- chody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2017*, Warszawa, 2018, s. 53.

⁴⁶ Departament Statystyki i Prognoz Aktuarialnych, *Pracujący emeryci, Raport*, Warszawa, 2019, <https://www.pit.pl/aktualnosci/coraz-wiecej-pracujacych-emerytow-952777> (data wejścia 5.05.2019).

odsetek osób niezatrudnionych i nieotrzymujących pełnej emerytury był nieco wyższy od średniej europejskiej, ale jednocześnie odsetek osób nieaktywnych, ale chętnych do pracy był wyższy⁴⁷. Ważne jest jednakże zwrócenie uwagi na pewne wyraźne odrębności dotyczące sytuacji osób zatrudnionych w wieku 65 lat i więcej. Dotyczą one m.in. formy zatrudnienia. W przypadku zatrudnionych osób w wieku 65 lat i więcej mamy do czynienia z najwyższym odsetkiem – w porównaniu z pozostałymi grupami wiekowymi – osób pracujących na własny rachunek (32,9%) i tym samym z najniższym odsetkiem pracowników najemnych (62,3%). To może być skutkiem mniejszej gotowości pracodawców do oferowania umów o pracę, ale także wysokiego odsetka osób pracujących na własny rachunek na wsi (31,3%)⁴⁸. Jeśli chodzi o zatrudnienie w sektorze prywatnym, to największy udział procentowy miały osoby w kategorii wiekowej 16-24 lata i wynosił on 89,4%, jednakże im grupa wiekowa wyższa, tym mniejszy był udział tych osób. W grupie osób najstarszych odsetek zatrudnionych w sektorze prywatnym wynosił 68,4%⁴⁹. Wreszcie też istnieje wyraźna różnica w wymiarze czasu pracy. W przypadku pracowników najemnych, grupą wiekową charakteryzującą się największym odsetkiem pracujących w niepełnym wymiarze czasu pracy były osoby w wieku 65 lat i więcej (30,0%)⁵⁰;

- 2) kwestię ekсклюzy czy inkluzji osób starszych na rynku pracy należy także rozpatrywać z perspektywy samego zróżnicowania tej kategorii. Dotyczy to głównie takich cech społecznych jak wiek, płeć czy wykształcenie. Wyraźny wpływ na możliwości pozostania na rynku pracy ma posiadany poziom wykształcenia. W 2012 r. mężczyźni w grupie wiekowej 55–64 z wykształceniem wyższym stanowili 72,5% zatrudnionych, a poniżej średniego wykształcenia 34,5%⁵¹. W przypadku kobiet było to odpowiednio 51,5% z wykształceniem wyższym i 18,1% z wykształceniem poniżej średniego⁵². Poziom wykształcenia ma również wpływ na okres pozostawania na rynku pracy. Mężczyźni w wieku 55-64 lata, posiadający niskie kwalifikacje pozostają na rynku pracy 3-4 lata krócej niż średnia dla wszystkich mężczyzn w tej kategorii wiekowej, wynosząca 4-6 lat⁵³;
- 3) można też postawić pytanie dotyczące subiektywnej gotowości kontynuowania pracy po osiągnięciu oficjalnego wieku emerytalnego. Wg danych

⁴⁷ Idem, *Starzenie się i Polityka Zatrudnienia, Polska 2015, Lepsza Praca wraz wiekiem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa, 2015, s. 37.

⁴⁸ Idem, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2017*, Warszawa, 2018, s. 55.

⁴⁹ Jw., s. 55.

⁵⁰ Jw., s. 59.

⁵¹ Idem, *Starzenie się i Polityka Zatrudnienia, Polska 2015, Lepsza Praca wraz wiekiem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa, 2015, s. 39.

⁵² Jw., s. 37.

⁵³ Jw., s. 39.

opublikowanych w *Special Eurobarometer 378* wynika, że 42% aktualnie pracujących respondentów jest gotowa pracować dalej do 65 lat i powyżej, a 10% do 70 i powyżej⁵⁴. Oczywiście nasuwa się pytanie, czy ta subiektywna gotowość pracowania dłużej, niż tego wymaga ustawowy wiek emerytalny, oznacza pewną ważną zmianę kulturową oraz czy sam rynek pracy będzie wystarczająco otwarty na zatrudnianie osób po przekroczeniu granicy wieku emerytalnego? Wyniki badań prowadzonych wśród emerytów i osób w wieku przedemerytalnym pokazały natomiast, że aktywność zawodowa w porównaniu do innych form aktywności uzyskała jedną z najniższych rang, co autorka tych badań interpretuje jako niewielkie zainteresowanie badanych podejmowaniem dalszej aktywności zawodowej, w przeciwieństwie do aktywności domowo-rodzinnej i religijnej⁵⁵.

Przytoczone dane pokazują, że spory odsetek osób starszych w wieku produkcyjnym (55-64) pozostaje poza rynkiem pracy, natomiast osoby starsze w wieku poprodukcyjnym (65 plus) w swojej zdecydowanej większości tracą kontakt z rynkiem pracy, chociaż zachodzą wyraźne różnice w przypadku takich zmiennych jak płeć, wykształcenie czy forma zatrudnienia. Na pewno taką granicą wieku, w której zaznacza się wyraźne opuszczanie rynku pracy przez osoby starsze jest obecnie wiek 65–69 lat.

W świetle powyższych danych, wydaje się zatem, że dla aktywnej starości ważnym polem, zastępującym w pewnym stopniu aktywność zawodową, może stać się kultura. To rodzi pytanie o rzeczywiste możliwości uczestnictwa w niej osób 65 lat i więcej, co wymaga analizy możliwych barier ograniczających dostęp.

WYKLUCZENIE OSÓB STARSZYCH W KULTURZE

Rosnący udział osób starszych w kulturze jest wynikiem m.in. zmian kulturowych, jakie niesie za sobą postmodernistyczna rzeczywistość, w której wartość pracy jako centralnej w życiu jednostki ulega wyraźnej relatywizacji na rzecz wartości postmaterialistycznych. Uważa się,

„że w postmodernistycznej rzeczywistości seniorzy coraz silniej doceniają znaczenie swobody jednostki i jej prawa do realizacji własnych, niekoniecznie tradycyjnych, dróg życiowych. Realizują swoje pasje, znajdują czas na indywidualny rozwój. Przyjęto więc, że modernizację seniorów można utożsamiać ze wzrostem ich aktywności. Wyrażać się ona może rosnącym zaangażowaniem w działalność organizacji społecznych, a także większym zainteresowaniem dla form pozwalających na wypoczynek, uczenie się, realizowanie własnych zamiarów, np. związanych z turystyką i rekreacją”⁵⁶.

⁵⁴ Idem, *Active ageing*, Conducted by TNS Opinion & Social at the request of Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion. 2012, s. 55. http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm (data wejścia na stronę 03.07.2019).

⁵⁵ I. Mandrzejewska-Smół, *Aktywność zawodowa osób starszych na współczesnym rynku pracy*, „Problemy Profesjologii”, nr. 2. 2014, s. 184.

⁵⁶ E. Grzelak-Kostulska, *Seniorzy w Polsce...*, 2016, s. 14.

Z perspektywy polityki społecznej, aktywny udział osób starszych w kulturze może być oceniany pozytywnie ze względu na to, że może być czynnikiem redukującym wykluczenie społeczne⁵⁷. Natomiast pasywna konsumpcja dóbr kulturowych musi budzić zaniepokojenie, czego przykładem może być oglądanie programów telewizyjnych. Wg danych opublikowanych w *Diagnozie Społecznej* największe prawdopodobieństwo bycia „twardym” telewizzem (poświęcającym na telewizję 3 i więcej godzin dziennie) istnieje w grupie wiekowej 65 i więcej⁵⁸. Jednocześnie bycie „twardym” telewizzem grozi nie tylko negatywnym wpływem na stan zdrowia (np. otyłość) czy aktywność fizyczną, ale także ma negatywny wpływ na kapitał społeczny: „im więcej czasu poświęcanego telewizji tym mniejsze zaufanie do ludzi i ogólnie niższy poziom kapitału społecznego”⁵⁹. Trzeba podkreślić, że wielkość czasu poświęcanego telewizji koreluje z poczuciem osamotnienia oraz spadkiem poziomu kapitału społecznego niezależnie od płci i wieku⁶⁰.

Zarówno udział osób starszych w kulturze, jak i problem wykluczenia kulturowego nie są tak oczywiste, jak to ma miejsce w przypadku rynku pracy, chociaż również tutaj pojawiają trudne do ostatecznego zdefiniowania praktyki: praca w szarej strefie, praca na niepewnych warunkach (prekariat) czy zatrudnienie *quasi* samodzielne. W przypadku kultury wynika to po pierwsze z tego, że na kulturę składają się bardzo różne dobra, a po drugie, również preferencje w społeczeństwie są bardzo zróżnicowane. To samo dotyczy partycypacji w kulturze. Brak czy nikły udział w kulturze ze strony osób starszych może być wynikiem zarówno braku takiej potrzeby po ich stronie, jak i oczywiście istniejących barier hamujących taką partycypację. W pierwszym rzędzie kwestia inkluzji czy wykluczenia kulturowego wymaga pewnych rozstrzygnięć: co w tym kontekście należy rozumieć przez pojęcie kultura? Clement powołując się na Williamsa wymienia trzy stanowiska w odnoszące się do kultury:

„Po pierwsze, ogólny proces rozwoju duchowego, akademickiego i estetycznego, który zrodził się w wybranej tradycji arystokratycznej i burżuazyjnej (która stanowi podstawę określenia „sztuka wysoka”). Po drugie, w kategoriach osobistego udoskonalenia, które towarzyszy opisowi osoby kulturalnej i w odniesieniu do konsumpcji produktów kultury. Wreszcie, antropologicznie jako całkowity sposób życia, który odzwierciedla cechy konkretnej grupy”⁶¹.

Opierając się na tym rozróżnieniu, wykluczenie kulturalne (pomijam na razie kwestię przyczyn takiego stanu rzeczy) oznaczałoby: 1) brak dostępu do dóbr tzw. wysokiej kultury czy niemożność tworzenia dóbr wysokiej kultury; 2) brak możliwo-

⁵⁷ A. Ferraro i inni, *The Role of Cultural Consumption in Reducing Social Exclusion. Empirical Evidence from Italy in a Spatial Framework*, “Economia Politica” Volume 36, (Issue 1), 2019, s. 139-166.

⁵⁸ J. Czapiński, T. Panek, (red.), *Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa, 2015, s. 311.

⁵⁹ J. Czapiński, T. Panek, *op. cit.*, s. 312.

⁶⁰ Jw., s. 314.

⁶¹ P. Clements, *The Excluded Terms of Culture: Cultural Inclusion as Spectacle*, “Journal for Cultural Research”, Vol. 10, No. 4, 2006, s. 324.

ści osobistego udoskonalenia i konsumpcji produktów kultury; 3) niemożność prowadzenia takiego stylu życia, które uważa się za pożądany.

Dla Clementa

„wykluczenie kulturowe ma tendencję do łączenia zmiennych, które odnoszą się do deprywacji i wykluczenia z wysokich lub akceptowanych praktyk kulturowych, jak również z uczestnictwa w twórczej ekspresji, która podnosi jakość życia (...). To osadza tę koncepcję w wykluczeniu społecznym, polityce tożsamości i edukacji kulturalnej, uznając za istotny ilościowy i jakościowy brak kapitału kulturowego. Integracja kulturowa może być zatem rozumiana dwojako pod względem demokratyzacji kultury wysokiej oraz potrzeby poszanowania i zaszczepienia szerszej demokracji kulturowej i pluralizmu. Sposób, w jaki te dwie pozycje są artykułowane, ma kluczowe znaczenie dla przebiegu dyskusji”⁶².

Krytycznie wobec podziału na kulturę wyższą i kulturę popularną odnosił się Bourdieu, który wyróżnił kulturę prawomocną (kultura wyższa), średnią i popularną oraz wiązał możliwości partycypowania w nich ze społeczną dystrybucją kapitału kulturowego w danym społeczeństwie⁶³. Zwracał też uwagę na nierówną dystrybucją kapitału kulturowego, co odgrywa ważną funkcję w reprodukcji relacji społecznych i kulturowych.

Z tej perspektywy wykluczenie kulturowe można za Crowther określić jako sytuację, w której stosowane praktyki potwierdzają wyższość jednej grupy kulturowej nad innymi, co „albo wyklucza tych drugich z pełnego i równego uczestnictwa w społeczeństwie, albo pozwala na włączenie tylko w takim stopniu, w jakim uczestnicy rezygnują z praktyk, które są podstawowe dla ich tożsamości na rzecz praktyk dominującej kultury”⁶⁴. Wykluczenie kulturowe jest zatem wynikiem dominacji jednej grupy kulturowej nad inną czy innymi grupami, co wiąże się z istniejącymi nierównościami oraz możliwością dyskryminacji czy nawet opresji. Jednocześnie jest to sprzeczne z koncepcją prawa partycypacji w życiu kulturalnym, rozumianego jako jedno z podstawowych praw człowieka⁶⁵. Laaksonen podkreśla znaczenie tego prawa jako prawa do wolności kulturowej w sensie artystycznej ekspresji i twórczości, ale uważa, że jeszcze istotniejsze są możliwości (*enabling*) i proaktywne otoczenie dla dostępu, partycypacji i działania wspólnoty ułatwiającej i szukającej sensu inkluzji i korzystania z praw i jednocześnie sensu odpowiedzialności samej wspólnoty⁶⁶. To prawo dostępu i uczestniczenia w kulturze jest wyrażone w 27 art. Deklaracji Praw Człowieka, jak również w wielu międzynarodowych regulacjach⁶⁷. Biorąc pod uwagę, że prawa człowieka są uniwersalne, niepodzielne i wzajemnie powiązane oznacza to,

⁶² P. Clements, *op. cit.*, s. 235.

⁶³ P. Bourdieu, *Dystynkcja, Społeczna krytyka władzy sądzona*, Warszawa, 2005.

⁶⁴ P. Crowther, *Cultural Exclusion, Normativity, and the Definition of Art*, “The Journal of Aesthetics and Art Criticism” 61:2 Spring 2003.

⁶⁵ A. Laaksonen, *Measuring Cultural Exclusion through Participation in Cultural Life*, Third Global Forum on Human Development: Defining and Measuring Cultural Exclusion, Paris, 2005.

⁶⁶ A. Laaksonen, *op. cit.*, s. 1.

⁶⁷ Jw., s. 2.

„że realizacja praw kulturalnych zależy nie tylko od środków ukierunkowanych na konkretne, ściśle związane z uczestnictwem w życiu kulturalnym, ale również wymaga zwrócenia uwagi na prawa pokrewne. Wśród tych praw na uwagę zasługuje prawo do samostanowienia, ponieważ obejmuje ono prawo wszystkich narodów do swobodnego realizowania swojego rozwoju kulturowego. Zasady niedyskryminacji i równości stanowią wspólną podstawę wszystkich praw człowieka, a w przypadku praw kulturowych, można je przełożyć na równość szans i dostęp do kultury, równość kultur, wolność kulturową i demokrację”⁶⁸.

Z tej perspektywy uczestnictwo w kulturze obejmuje m.in. takie prawa, jak: wolność myśli, sumienia, religii, wypowiedzi, prawo do używania własnego języka, zachowanie kultury itp. Gwarancja tych praw tworzy istotną bazę dla uczestnictwa w życiu kulturalnym i umożliwia jednostkom i grupom naśladowanie innych, jak i szukanie własnego sposobu życia. Jednostki uzyskują prawo do wyboru kultury, w której chcą uczestniczyć, co nakłada na władze obowiązek „zapewnienia, że osoby fizyczne mają prawo do swobodnego korzystania z tych praw i dostęp do działań kulturalnych i usług w ich środowisku. Uczestnictwo w życiu kulturalnym można następnie określić jako wszechświat możliwości dla ludzi, do jednoczesnego działania w różnych klimatach kulturowych i dyskursach”⁶⁹. Waga gwarancji prawnych dla wyrażania, konsumowania czy wyboru własnej kultury wynika m.in. z tego, „że bez prawa do uczestniczenia w życiu kulturalnym ludzie nie są w stanie rozwinąć kultury i więzi społecznych, które łączą społeczeństwa”⁷⁰.

W przypadku osób starszych ważnym aspektem prawa do uczestniczenia w życiu kulturalnym wydaje się usunięcie przeszkód dla równego dostępu do możliwości i zasobów dla wszystkich na równych zasadach, bez dyskryminacji⁷¹. W przypadku osób starszych na czoło wysuwają się: 1) dostęp do edukacji; 2) dostęp do usług kulturalnych, miejsc kultury; 4) możliwości rozwoju własnej kreatywności; 3) dostęp do środków komunikacji i ekspresji. Jak więc wygląda faktyczne uczestnictwo osób starszych w życiu kulturalnym? Dla ilustracji przytoczone zostaną dane dotyczące uczestnictwa osób starszych w edukacji i kulturze z perspektywy korzystania z ofert wybranych instytucji kultury.

Z danych opublikowanych przez GUS dotyczących kształcenia dorosłych w 2016 r. rysuje się następujący obraz grup wiekowych 55-59, 60-64 oraz 65-69 lat. Uczestnictwo w kształceniu formalnym było w przypadku tych trzech kohort na poziomie zerowym. W kształceniu pozaformalnym (czyli na kursach czy szkoleniach) uczestnictwo z wiekiem systematycznie malało odpowiednio do 16,8%, 9,6% i 5,2%. W przypadku kształcenia nieformalnego (samokształcenia) było na podobnym poziomie: 25,7%, 22,9% i 20%⁷². Ważne wydaje się zróżnicowanie osób starszych uczestniczących w kształceniu pozaformalnym, nie tylko wg wieku, ale także płci, miejsca zamieszkania oraz statusu na rynku pracy. Nie ma jakichś

⁶⁸ Jw., s. 2.

⁶⁹ Jw., s. 3.

⁷⁰ Jw., s. 4.

⁷¹ Jw., s. 5.

⁷² GUS, *Kształcenie dorosłych 2016*, Gdańsk, 2018, s. 18.

wyraźnych różnic w tych trzech grupach, jeśli chodzi o płeć, natomiast występują wyraźne różnice w przypadku miejsca zamieszkania: osoby starsze mieszkające w mieście częściej uczestniczą w kształceniu pozaformalnym niż osoby mieszkające na wsi. W przypadku grupy wiekowej 55–59: miasto – 20,5%, wieś – 10,5%; grupa wiekowa 60–64: miasto – 11,9%, wieś – 5,0%; grupa wiekowa 65–69: miasto – 6,5%, wieś – 0,0%. Także status na rynku pracy różnicuje uczestnictwo w kształceniu pozaformalnym; grupa wiekowa 55–59: aktywni zawodowo – 23,4%, bierni zawodowo – 0,0%; grupa wiekowa 60–64: aktywni zawodowo – 21,9%, bierni zawodowo – 4,0%; grupa wiekowa 65–69: zawodowo aktywni – 0,0% (ten wynik jest związany z osiągnięciem wieku emerytalnego i tylko bardzo niewielkiego odsetka osób jeszcze aktywnych zawodowo), bierni zawodowo – 4,0%⁷³. Generalnie poziom wykształcenia ma decydujące znaczenie dla uczestnictwa w kształceniu pozaformalnym: osoby z wykształceniem wyższym i policealnym uczestniczą częściej aniżeli osoby z niższym poziomem wykształcenia, co też ma miejsce w przypadku osób starszych, grupa wiekowa 55–59: wykształcenie wyższe – 42,0%, wykształcenie średnie – 39,9%; wykształcenie zasadnicze – 15,6%, grupa wiekowa 60–64: wykształcenie wyższe – 47,7%, wykształcenie średnie – 39,5%, wykształcenie zasadnicze – 0,0%⁷⁴.

W przypadku osób nieuczestniczących w żadnej formie kształcenia zwraca uwagę fakt, że w grupie wiekowej 65–69 lat dotyczyło to 94,7% populacji, a wśród powodów takiego stanu rzeczy wymienianych przez osoby biernie zawodowo były wiek i zdrowie⁷⁵.

Nie ulega wątpliwości, że uczestnictwo w pozaformalnym kształceniu mocno koreluje ze statusem na rynku pracy, a przejście w stan bierności zawodowej przez osoby starsze ogranicza ich możliwości udziału w tym obszarze.

Dla postawionej na początku tego artykułu kwestii, jak może skutkować pozostawanie poza rynkiem pracy, czy rzeczywiście otwiera to nowe perspektywy, ważniejsze wydają się dane dotyczące uczestnictwa w wykształceniu nieformalnym. Jeżeli przyjrzeć się kategorii wiekowej 65–69 lat, to w wykształceniu nieformalnym brało udział około 20% osób, więcej w mieście – około 22% i 17% na wsi, kiedy w przypadku grupy wiekowej 25–54 udział brało ponad 30%⁷⁶. Oczywiście rodzi się pytanie, jakie są przyczyny takiego spadku udziału w kształceniu nieformalnym w przypadku tej kategorii wiekowej? Jedną z nich może być niższy w tej grupie wiekowej odsetek osób z wyższym wykształceniem w porównaniu ze strukturą wiekową całego dorosłego społeczeństwa⁷⁷, a to osoby z wyższym wykształceniem częściej biorą udział w wykształceniu nieformalnym.

⁷³ Jw., s. 32.

⁷⁴ Jw., s. 33.

⁷⁵ Jw., s. 50.

⁷⁶ Jw., s. 53.

⁷⁷ E. Grzelak-Kostulska, *Seniorzy w Polsce...*, s. 14.

Warto natomiast przyjrzeć metodom zdobywania wiedzy. Do nich należą:

- korzystanie z pomocy członków rodziny, przyjaciół i współpracowników,
- korzystanie z książek, czasopism branżowych i innych materiałów drukowanych,
- korzystanie z programów komputerowych, internetu,
- korzystanie z odbiornika telewizyjnego lub radia,
- wycieczki z przewodnikiem do muzeów, obiektów historycznych, przemysłowych lub przyrodniczych,
- odwiedzić w ośrodkach edukacyjnych (w tym w bibliotekach)⁷⁸.

W jakim stopniu korzystają z tych metod zdobywania wiedzy osoby starsze i gdzie występują wyraźne różnice? Największe różnice należy odnotować w korzystaniu z programów komputerowych oraz internetu: ogółem korzysta z tej metody 84,5% samokształcących się dorosłych, natomiast w przypadku osób w wieku 60-64, to 62,6% a w grupie wiekowej 65-69 – 50,2%⁷⁹. Te dane wskazują na tzw. wykluczenie cyfrowe, które dotyczy osób starszych. Częściej niż pozostałe kategorie wiekowe, osoby starsze korzystają z odbiornika telewizyjnego lub radiowego oraz z wycieczek z przewodnikiem do muzeów, obiektów historycznych, przemysłowych czy przyrodniczych. Przytoczone dane pozwalają na ostrożne stwierdzenie, że w pewnych obszarach osoby starsze stają się bardziej aktywne po zakończeniu pracy zawodowej.

W przypadku uczestnictwa w kulturze warto zaznaczyć, że badania w tym zakresie są często odzwierciedleniem dominujących w danym społeczeństwie standardów kulturowych. Przykładem tego są opublikowane przez GUS dane dotyczące jakości życia osób starszych w Polsce. Można je na tyle uznać za zaskakujące, że nie pokazują zasadniczych różnic pomiędzy osobami w wieku 65 lat i więcej a ogółem osób w wieku 16 lat i więcej w zakresie takich aktywności, jak: czytelnictwo gazet, miesięczników lub tygodników czy książek oraz relatywnie nieduże różnice, jeśli chodzi o częste chodzenie do teatru lub na koncerty czy zwiedzanie muzeów lub wystaw sztuki, korzystanie z czytelnicy, biblioteki⁸⁰. Znaczne różnice występują natomiast w przypadku kategorii: nigdy lub prawie nigdy. Osoby w wieku lat 65 i więcej częściej deklarują, że nigdy lub prawie nigdy nie chodzą do kina (82% do 49% w przypadku osób w wieku 16 lat i więcej), do teatru czy na koncerty (82% do 69%), do muzeów lub na wystawy sztuki (81% do 72%)⁸¹.

Z podanych przykładów aktywności kulturalnej, dwa z nich można zaliczyć do tzw. kultury prawomocnej. Są to: zwiedzanie muzeów lub wystaw sztuki oraz chodzenie do teatru czy na koncerty, chociaż w tych ostatnich przypadkach mogą nasunąć się wątpliwości, ze względu na dość dużą różnorodność oferowanych wydarzeń – może to być repertuar obejmujący wszystkie formy, od kultury wyższej do popularnej.

⁷⁸ GUS, *op.cit.*, s. 53.

⁷⁹ *Jw.*, s. 56.

⁸⁰ GUS, *Jakość życia osób starszych w Polsce, Na podstawie wyników badania spójności społecznej 2015*, Łódź, 2015, s. 5 i 7. <http://www.stat.gov.pl> (data wejścia na stronę 15.5.2019)

⁸¹ GUS, *op. cit.*, s. 5-7.

Zatrzymajmy się na krótko przy zwiedzaniu muzeów lub wystaw sztuki. Traktując te instytucje jako reprezentatywne dla kultury prawomocnej możemy przyjąć, że ich kulturowe praktyki nie tylko potwierdzają kulturową wyższość ich publiczności, ale także są praktykami inkluzyjnymi, jak i wykluczającymi:

„Korzystanie z muzeum jest również praktyką kulturalną. Jest ona kształtowana przez relacje społeczne użytkownika, jak również relacje z muzeum i definiowana kogo obejmuje i kogo wyklucza. Typowy profil statystyczny większości użytkowników muzeów w USA opisuje tę populację, składającą się z jednostek mających euro-amerykańskie pochodzenie, wyższe od przeciętnego dochody i absolwentów szkoły wyższej. Te same badania sugerują również, że we wszystkich warstwach społeczno-ekonomicznych większość amerykańskich dorosłych nie odwiedza zbyt często muzeów”⁸².

Widać tu wyraźne podobieństwa do sytuacji w Polsce. Wynikają one z tego, że definiowane w XIX w. zadanie muzeów jako miejsca estetycznych przeżyć i kontemplacji, adresowane do określonych grup społecznych (elit), jest dzisiaj mocno kontestowane, ale nie ulega wątpliwości, że zdecydowana większość społeczeństwa, w tym osoby starsze pozostają poza zasięgiem oddziaływania tej instytucji. Wynikać to może z tego, że

„zwiększenie kapitału kulturowego osób wykluczonych społecznie jest paradoksalne, ponieważ wymaga inżynierii nastawienia, smaku i zrozumienia w sytuacji systemowej i społecznej, która została skonstruowana właśnie w celu ich wykluczenia. Tutaj *habitus* wzmacnia klasyfikacje społeczne, chociaż oferuje pewną mobilność odpowiadającą określonym preferencjom stylu życia komentanta, w których pośredniczy”⁸³.

Wykluczenie osób starszych, z uczestnictwa w kulturze, może być związane z:
a) sytuacją materialną, w szczególnym przypadku z ubóstwem osób starszych⁸⁴;
b) posiadaniem kapitałem kulturowym⁸⁵; c) dyskryminacją – ageizm⁸⁶; d) uwarun-

⁸² K. Coffee, *Cultural inclusion, exclusion and the formative roles of museums*, “Museum Management and Curatorship”, Vol. 23, No. 3, September 2008, s. 262.

⁸³ P. Clements, *op. cit.*, s. 236.

⁸⁴ Idem, *Social Exclusions of the Elderly a Comparative Study of EU Member States*, the ENEPRI 2008, s. 1, <http://www.enepri.org> (data wejścia na stronę 03.07.2019); P. Kubicki, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne osób starszych*, Ekspertyza przygotowana w ramach projektu „EAPN Polska – razem na rzecz Europy Socjalnej”, Projekt „EAPN Polska – razem na rzecz Europy Socjalnej” dofinansowany ze środków Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich”, 2010; A. Zaidi, *Poverty Risks for Older People in EU Countries – An Update*, Vienna, 2010; pdc.ceu.hu/archive/00006118/01/1264603415_56681.pdf (data wejścia na stronę 25.6.2019); Idem, *Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa, 2015; GUS, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2017*, Warszawa 2018, <https://stat.gov.pl> (data wejścia na stronę 10.07.2019).

⁸⁵ P. Błędowski, B. Szatur-Jaworska, Z. Szweda-Lewandowska, P. Kubicki, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Warszawa, 2012, s. 104. http://senior.gov.pl/source/raport_osoby%20starsze.pdf (data wejścia 5.5.2019); J. Czapiński, T. Panek, (red.), *Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa, 2015, s. 426.

⁸⁶ Idem, *Nowy priorytet EFS – promowanie włączenia / integracji społecznej i zwalczanie ubóstwa*, Ekspertyza zamówiona przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, 2012, s. 62; Idem,

kowaniami zdrowotnymi – kondycja fizyczna i psychiczna⁸⁷; e) uwarunkowaniami strukturalnymi – zmiany struktury rodziny, pociągające za sobą samotność⁸⁸, f) niewystarczającą liczbą instytucji kulturalnych i oferowanych przez nie usług kulturalnych; g) infrastrukturą, w szczególności. komunikacji – transportu, ale także nowych mediów (internet). Trzeba sobie zdawać sprawę, że istnieje też pewna kumulacja takich elementów jak ubóstwo, kapitał kulturowy i zdrowie⁸⁹. Ich współwystępowanie ma silny wpływ na możliwości korzystania z dóbr edukacyjnych i kultury, jak i aktywnego w nich uczestnictwa. Osobną kwestią jest niewystarczająca liczba i jakość oferowanych usług edukacyjnych czy kulturalnych, na którą istotny wpływ ma miejsce zamieszkania. Deprywacja gmin wiejskich w tym zakresie stwarza poważne bariery i prowadzi do wykluczenia ludzi starych. Natomiast problem wykluczenia cyfrowego może prowadzić do wykluczenia z możliwości partycypowania w edukacji i kulturze.

ZAKOŃCZENIE

W przypadku wykluczenia osób starszych na rynku pracy przytoczone dane statystyczne dowodzą, że w Polsce mamy do czynienia z bardzo wysokim odsetkiem ludzi starszych zawodowo biernych. Od dłuższego czasu zjawisko to jest przedmiotem analiz w polityce aktywizacji zawodowej osób starszych⁹⁰. Wydaje się, że obserwowany trend przedłużania się okresu zatrudnienia dla części osób w wieku powyżej 65 lat nie jest całkiem jednoznaczny, ale wiele przemawia za tym, że w przyszłości może on objąć większą liczbę osób starszych. Kwestia zatrudnienia osób starszych, w szczególności po 60. roku życia oraz w wieku emerytalnym jest przedmiotem dyskursu na poziomie polityki rynku pracy i polityki społecznej, ubezpieczeń społecznych i na poziomie praktyk zatrudniania tych osób przez pracodawców. Stwarzanie możliwości przedłużania okresu zatrudnienia dla osób starszych jest uzasadnione: a) korzyściami dla rozwoju gospodarczego, wynikającymi z bardziej racjonalnego wykorzystania rezerw siły roboczej. W zaleceniach dla Polski Rady UE w sprawie krajowego pro-

Diagnoza Społeczna 2015, Warunki i jakość życia Polaków, Warszawa, 2015, s. 424; GUS, *Jakość życia osób starszych na podstawie wyników badania spójności społecznej*, Warszawa, 2015, s. 17, <http://www.stat.gov.pl> (data wejścia 5.5. 2019); M. Świdorska, *Ageizm jako problem społeczny*, „Pedagogika Rodziny”, 5/4, 2015, s. 41-50.

⁸⁷ GUS, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2017*, Warszawa 2018, <https://stat.gov.pl> (data wejścia na stronę 10.07. 2019).

⁸⁸ A. Formuła-Jurczak, *Rodzinne uwarunkowania wykluczenia społecznego*, w: A. Knocińska, P. Frąckowiak, S. Jabłońska, (red.) *Pedagogika społeczna wobec problemu wykluczenia społecznego, Diagnoza – Fenomenologia – Rozwiązania*, Gniezno, 2016, s. 53-65.

⁸⁹ Idem, *Dochody i warunki życia ludności Polski – raport z badania EU-SILC 2017*, Warszawa 2018, s. 74-76.

⁹⁰ K. Turek *Wydlużenie okresu kariery zawodowej – polityka organizacyjna wobec wyzwań związanych z procesem starzenia się ludności*, w: J. Górniak, (red.) *Polski rynek pracy – wyzwania i kierunki działań na podstawie badań Bilans Kapitału Ludzkiego 2010-2015*, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, Warszawa – Kraków, 2015, s. 55-79.

gramu reform Polski na 2017 r. zawierających opinię Rady na temat przedstawionego przez Polskę programu konwergencji na 2017 r. czytamy m.in.:

„Przewiduje się, że ubytek ludności w wieku produkcyjnym zmniejszy potencjał wzrostu gospodarczego Polski w przyszłych dekadach. (...) Obniżenie ustawowego wieku emerytalnego pod koniec 2017 r. zachęci prawdopodobnie część starszych pracowników do opuszczenia rynku pracy. Zachęty do podjęcia pracy funkcjonujące w ramach polskiego systemu zabezpieczenia społecznego są ograniczone”⁹¹.

Rada UE zwraca jednocześnie uwagę na korzyści płynące z wyższego rzeczywistego wieku przechodzenia na emeryturę dla wzrostu gospodarczego, adekwatności przyszłych świadczeń emerytalnych i stabilności finansowej systemu emerytalnego⁹². Jeżeli jednak obniżenie wieku emerytalnego do 60 lat dla kobiet i 65 lat dla mężczyzn jest – jak to widzi Rada UE – krokiem w przeciwnym kierunku, to może zmiany należy szukać po stronie: b) korzyści, jakie płyną dla przedsiębiorców zatrudniających osoby starsze, oraz c) korzyści dla osób starszych płynących z kontynuacji zatrudnienia.

W pierwszym przypadku wskazuje się na wiele korzyści dla przedsiębiorców, mogących wynikać z dalszego zatrudniania osób starszych – to m.in. korzystanie z ich bogatego doświadczenia zawodowego, wysokiego stopnia lojalności wobec pracodawcy, rzetelności i dyscypliny w pracy. Jednocześnie coraz popularniejsze staje się stosowanie w praktyce zasad zarządzania wiekiem⁹³. Badania opinii pracodawców o starszych pracownikach pokazują jednakże, że im starsi kandydaci, tym stają się oni mniej atrakcyjni dla pracodawców, a we wcześniejszych badaniach ASPA zrealizowanych w latach 2008-2011 pracodawcy wyrazili opinie, że osoba w wieku 55 jest zbyt młoda, aby przejść na emeryturę i całkowicie przestać pracować, natomiast osoby w wieku 63-65 lat są zbyt zaawansowane wiekowo, aby pracować 20 lub więcej godzin w tygodniu⁹⁴. Otwarta pozostaje kwestia, na ile sytuacja na rynku pracy, w szczególności wzrost popytu na siłę roboczą przy jej ograniczonej podaży, będzie wpływała na zmianę postaw pracodawców wobec osób starszych. Rodzi to pytanie, czy same osoby starsze będą zainteresowane kontynuowaniem pracy do osiągnięcia wieku emerytalnego i później?

⁹¹ Rada Unii Europejskiej, *Zalecenia Rady w sprawie krajowego programu reform Polski na 2017 r. oraz zawierające opinię Rady na temat przedstawionego przez Polskę programu konwergencji na 2017 r.*, Bruksela, dnia 22.5.2017, s. 4.

⁹² Rada Unii Europejskiej *op. cit.*, s. 5.

⁹³ I. Kołodziejczyk-Olczak *Zarządzanie pracownikami w dojrzałym wieku, Wyzwania i Problemy*, Łódź, 2014. J. Perek-Białas, K. Turek *Starszy pracownik z punktu widzenia pracodawcy*, w: J. Mucha, Ł. Krzyżowski (red.), *Ku socjologii starości*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2011, s. 131-151., I. Liwiński *Opis dobrych praktyk dotyczących zarządzania wiekiem w przedsiębiorstwach polskich oraz innych krajów UE*, Warszawa, 2010.

⁹⁴ J. Perek-Białas, K. Turek *Starszy pracownik z punktu widzenia pracodawcy*, w: J. Mucha, Ł. Krzyżowski (red.) *Ku socjologii starości*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2011, s. 143.

Z badań wynika, że osoby, które osiągnęły wiek emerytalny, wykazują ograniczone zainteresowanie podejmowaniem dalszej pracy zawodowej⁹⁵, mimo pewnych wyraźnych korzyści jakie wydaje się dawać zatrudnienie: lepsze zabezpieczenie ekonomiczne, większa satysfakcja z życia, partycypacja w życiu społecznym itp. W przypadku tej grupy rodzi się pytanie o znalezienie nowych pól czy obszarów dla aktywnego życia.

Dane charakteryzujące udział osób starszych w kulturze, w tym edukacji, czy szeroko rozumianym życiu kulturalnym (odwiedzanie wystaw, muzeów, kina czy chodzenie na koncerty, czytanie książek) wskazują na to, że duży odsetek ludzi starszych jest nieaktywnych na tych polach, co można pośrednio oceniać jako wykluczenie. Tymczasem problem udziału osób starszych w edukacji, zwłaszcza z perspektywy *lifelong education*, jest przedmiotem coraz większego zainteresowania. Na pytanie o kierunek polityki promującej edukację wśród osób starszych daje odpowiedź Formosa, który formułuje następujące priorytety:

- 1) rozszerzenie partycypacji osób starszych, zwłaszcza znajdujących się w społecznie i edukacyjnie niekorzystnej sytuacji. Formosa ma tu na myśli osoby starsze, żyjące na terenach wiejskich, pracowników fizycznych czy związanych obowiązkami rodzinnymi;
- 2) stworzenie dostępu do szkolnictwa wyższego oferującego programy indywidualnego rozwoju, „które identyfikują nowe typy kursów i oferują wśród zróżnicowanego i podzielonego na segmenty rynku dla osób po 50 także 'programy dotyczące zdrowia i opieki społecznej' skierowane do profesjonalistów pracujących ze starszymi osobami...”;
- 3) inicjatywy wspierające tzw. produktywnie starzenie się, wychodzące poza kursy w zakresie formalnych kwalifikacji, służące odnowieniu umiejętności/ wiedzy czy pozwalające na adaptację doświadczeń w nowym kontekście. Te inicjatywy powinny uwzględniać różnice płci w pracy czy w szukaniu pracy. Powinny także respektować potrzebę kultury przechodzenia na emeryturę;
- 4) ważnym priorytetem jest edukacja w okresie przedemerytalnym, której celem jest pomoc w planowaniu starości, przy czym szczególnie ważna jest dyskusja nad psychologicznymi i społecznymi strategiami pozwalającymi osobom starszym osiągnąć lepszą jakość życia;
- 5) edukacja w zakresie tzw. *fourth age*, która ma zadanie przygotować rodzinę czy wolontariuszy do opieki na ludźmi bardzo starymi⁹⁶.

Uczestnictwo w kulturze jest m.in. uzależnione od posiadanego kapitału kulturowego, co stabilizuje społeczne podziały, z drugiej strony uczestnictwo w kulturze może prowadzić do zanikania podziałów społecznych i być silnym czynnikiem

⁹⁵ I. Mandrzejewska-Smól, *Aktywność zawodowa osób starszych na współczesnym rynku pracy*, „Problemy Profesjologii”, nr 2. 2014, s. 184.

⁹⁶ M. Formosa, *Lifelong learning in later life, Policies and Practices*, w: B. Schmidt-Hertha, S. Jelenc Krasovec, M. Formosa (ed.) *Learning across Generations in Europe Contemporary Issues in Older Adult Education*, Rotterdam 2014, s. 19.

integrującym⁹⁷. Wg Janiszewskiego kompetencje kulturowe mogą umożliwić pełnowymiarowe uczestnictwo w kulturze, „uczyc obywateli życia w sposób otwarty, kreatywny, tolerancyjny, krytyczny i refleksyjny”, niestety instytucje kulturalne nie przekazują takich kompetencji⁹⁸, m.in. dlatego, że komercjalizacja kultury prowadzi do zmniejszania dotacji publicznych na działalność podstawową i urynkowienie działalności, natomiast po stronie odbiorcy do silnego związku pomiędzy pozycją materialną a uczestnictwem⁹⁹. To – jak się wydaje – w pierwszym rzędzie dotyka osób starszych. W ich przypadku aktywne zwalczanie wykluczenia kulturowego wymagało by – idąc tropem Bendyka – radykalnego przededefiniowania roli instytucji kultury i ich rzeczywistego otwarcia polegającego na uznaniu podmiotowości wykluczonych również w sferze praktyk kulturowych¹⁰⁰.

Reasumując: polityczna realizacja programów „aktywna starość”, jak pokazują badania dwóch ważnych obszarów życia: rynku pracy i kultury, musi poważnie uwzględniać istniejące ryzyka wykluczenia po stronie osób starszych. W innym przypadku pozostaną one bardziej programami życzeniowymi niż realnym instrumentem zaspakajania ważnych potrzeb ludzi starszych: poczucia akceptacji i integracji w społeczeństwie.

Artykuł napisany w ramach projektu badawczego: *Rola UTW w zaspakajaniu potrzeb edukacyjnych seniorów*, finansowanego przez Uniwersytet SWPS Warszawa.

Prof. dr hab. Piotr Sałustowicz, SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny, Warszawa (psalustowicz@swps.edu.pl)

Słowa kluczowe: osoby starsze, aktywna starość, rynek pracy, kultura, edukacja wykluczenie, wykluczenie kulturowe

Keywords: older people, active ageing, labour market, culture, education exclusion, cultural exclusion

⁹⁷ E. Rokicka *Lokalne instytucje kultury a wykluczenie z uczestnictwa w kulturze*, w: E. Rokicka, P. Kruczkowska (red.), *Oblicza ekskluzji, Praktyka działania instytucji kultury a przelamywanie barier dostępu*, Łódź 2013, s. 4.

⁹⁸ I. Janiszewski *Budujmy kompetencje kulturowe!* <http://blogi.newsweek.pl/Tekst/spoleczenstwo/678481,ireneusz-janiszewski-budujmy-kompetencjekulturowe>.

⁹⁹ Idem, *Lokalne instytucje kultury a wykluczenie z uczestnictwa w kulturze*, w: E. Rokicka, P. Kruczkowska (red.), *Oblicza ekskluzji, Praktyka działania instytucji kultury a przelamywanie barier dostępu*, Łódź 2013, s. 6.

¹⁰⁰ E. Bendyk *Pętla wykluczenia i nieobecności*, w: E. Rokicka, P. Kruczkowska (red.) *Oblicza ekskluzji, Praktyka działania instytucji kultury a przelamywanie barier dostępu*, Łódź 2013, s. 17.

ABSTRACT

The aim of the article is to examine the possibilities and limitations of the implementation of the active ageing program on the example of the labour market and culture. In the case of the labour market, a research question was asked regarding institutional exclusion (retirement) and whether it is possible to observe the readiness of older people to continue employment. In the case of culture, a question was asked about the extent of participation / exclusion of older people in culture.

The initial hypothesis was that the institutional exclusion of older people from the labour market should lead to their greater participation in culture, which is an important mechanism of social integration that prevents social exclusion.

To obtain answers to the research questions, the desk research method was used, including official statistics, Statistics Poland surveys, and literature on the subject.

The analysis of statistical data shows that despite some increase in the number of people working after reaching retirement age in Poland, the level of employment in this age category is still clearly lower than in many OECD countries. Analysis of data on the activity of older people in the field of education and culture showed large diversification especially relative to education, place of residence and status on the labour market. People with low education and living in rural areas are particularly vulnerable to exclusion in this sphere. It can be concluded that the institutional exclusion of older people from the labour market does not lead to a clear shift of their activity to the area of culture.

The article formulates a series of recommendations regarding the extension of the employment period of older people as well as changes in the activities of cultural institutions.

NASZE WYDAWNICTWA

INSTYTUT ZACHODNI
ul. Mostowa 27, 61-854 Poznań
tel. +61 852 28 54
fax +61 852 49 05
e-mail: wydawnictwo@iz.poznan.pl

Z przyjemnością informujemy o udostępnieniu **biblioteki cyfrowej „Przeglądu Zachodniego”** obejmującej archiwalne roczniki czasopisma od 1945 r. Digitalizacja „Przeglądu Zachodniego” z lat 1945-2017 była możliwa dzięki środkom Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego uzyskanym przez Stowarzyszenie Instytut Zachodni. **Dostęp do cyfrowego zasobu jest całkowicie bezpłatny i otwarty.** Z pewnością zrealizowane przedsięwzięcie okaże się znaczącą pomocą dla wszystkich zainteresowanych studiami nad zagadnieniami, które od niemal siedemdziesięciu pięciu lat opisywane są na łamach czasopisma Instytutu Zachodniego i przysłuży się upowszechnieniu jego zawartości.

Biblioteka cyfrowa „Przeglądu Zachodniego” jest dostępna na stronie internetowej www.archiwumpz.iz.poznan.pl

Digitalizacja, udostępnienie i utrzymanie otwartego dostępu przez Internet edycji „Przeglądu Zachodniego” z lat 1945-2017 zostało sfinansowane w ramach umów 729/P-DUN/2016 i 709/P-DUN/2018 ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego